

JEVREJSTVO BAČKE

Povodom 180 godišnjice subotičke jevrejske opštine

U 1955 godini subotička Jevrejska opština proslavila je retki jubilej: osnovana je pre stoosamdeset godina, 1775, i kasnije postala najznačajnija jevrejska ustanova ne samo u Bačkoj nego i u celoj Vojvodini. Prevazišla je Novi Sad, gde je nekad postojala mnogo snažnija opština i gde se znatno ranije nego u Subotici razvio intenzivan jevrejski život. Po sklapanju mira u Karlovcima (a i pre toga), Petrovaradin i Novi Sad bili su važni vojnički čvorovi u kojima su bile stacionirane jake jedinice turske, a zatim austrijske vojske. O snabdevanju vojske oružjem, municijom, namirnicama i stočnom hranom brinuli su se uglavnom jevrejski trgovci i posrednici, međutim kasnije, kada je petrovaradinska tvrđava izgubila od svog značaja, Jevrejstvo je više gravitiralo ka Subotici i njenoj okolini, koji su postali centar trgovine žitaricama i drugim proizvodima kao i centar razvoja stočarstva.

Dokumenti sačuvani iz Srednjeg veka dokazuju da su na teritoriji Bačke Jevreji živeli već pre mnogo stotina godina. I srednjovekovna Mađarska uskraćivala je prava Jevrejima, kao i druge države, i u tom pogledu nema razlike između španskih, portugalskih, francuskih, nemačkih ili mađarskih vlasti. Zemlja im je oduzeta, stanovali su samo u getu (Budim, Bratislava, Trnova itd.), i nosili su znakove za raspoznavanje. Zbog toga su Jevreji bili prisiljeni da se bave finansiskim i trgovačkim poslovima, pa i tu su im ograničavali prava. Jevreji Mađarske su u više mahova protterivani, ali dok su na Pirenejskom Poluostrvu i duž Rajne nesrećnike ubijali na hiljade, dotle su se u Mađarskoj — u Srednjem veku — ovakvi događaji dešavali vanredno retko. Međutim imovinu su im ipak oduzimali i na ekonomskom polju vršili su na njih stalni pritisak. „Izabrani narod“ je u Mađarskoj uglavnom životario, dok su njegovi španski i nemački sunarodnici živeli pod znatno boljim uslovima, pa je logično da je antisemitizam snažnije besneo u Španiji nego na teritoriji Mađarske gde se nije toliko išlo na uništavanje Jevreja — jer nije bilo ekonomskih pobuda. Za vreme Vla-

dislava II. krajem XV veka, vojnici zapoljskog vojvode napali su, zapalili i opljačkali budimski geto i ubili Jevreje koji nisu na vreme umakli. Zašto? Zato što su bezdušni provokatori širili glasove među vojskom da budimski Jevreji imaju ogromne količine zlata i dragog kamenja... Kada se videlo da u jevrejskim ulicama umesto blaga ima samo čadavih ruševina, borbeni duh napadača je opao. Nesumnjivo je da je skromni ekonomski položaj mađarskih Jevreja samo u neznatnoj meri prouzrokovao mržnju naroda koji su tu živeli, ali to ne zbog neke plemenitosti nego samo zbog nedovoljne visine materijalne koristi koja se mogla očekivati od progona.

Početak XVI veka na pozornici svetske istorije pojavila se nova velesila. Osmanlijska armija se Balkanskim Poluostrvom uputila ka severu, prešla Savu i zapretila Mađarskoj. U to vreme, Imre Fortunatus, pokršteni Jevrejin, prisni kraljev prijatelj, bio je ministar finansija Mađarske. Preduzeo je sve da dovede u red nesredene finansije i opremi mađarsku vojsku. Ovi napori, međutim, nisu urodili plodom: devetog avgusta 1526 sultan Sulejman je u blizini Mohača odneo konačnu pobjedu. I sam Vladislav je stradao: za vreme bekstva udavio se u jednom nabujalom potoku. Turska vojska je pobjedonosno napredovala, zauzela Budim i uskoro stigla do zapadnih granica Mađarske. I Bačka je pala pod tursku vlast. Ovaj događaj je za Jevreje bio povoljan, jer su osvajači ne samo trpeli delatnost jevrejskih trgovaca nego su im stvarali i široke mogućnosti. Postoje dokazi da su se u XVI veku mnoge jevrejske porodice naselile u Bačkoj, naročito u Novom Sadu, odnosno Petrovaradinu. Neki putnik po imenu Gerlah, u svom izveštaju 1753 godine piše ovo: „Od Budima do Niša videli smo Jevreje, u svakom mestu gde smo stali ili prenoćili. Oni žive u republikama“ (ustvari verskim opštinama). Postoje dokazi i o tome da je Budimska verska opština 1660 godine izabrala za svog sveštenika Kohena Šimona, učenog beogradskog rabina, koji je nauke izučio kod drugog jednog beogradskog rabina Jude Lerta. Kohen Šimon je u Beogradu radio 1650—1660, a kao glavni budimski rabin dao je svoju kćerku za ženu Josifu ben Isaku Almoslinu, svom dragom učeniku, koji ga je nasledio na položaju u Beogradu.

1717 god. lady Montagu je preko Mađarske putovala u Tursku i u jednom svom pismu pisala o položaju Jevreja: „... Jevreji u Turskoj uživaju neograničen kredit i u izvesnom pogledu imaju veće privilegije i od samih Turaka. Potčinjeni su svojim zakonima i tako sačinjavaju zasebne „republike“ u turskom carstvu. Svojom trezvenošću i solidarnošću, a pogotovu nebrigom Turaka, uzeli su u svoje ruke trgovinu cele države. Oni su lekari, savetnici i tumači vodećih krugova...“ završava svoje pismo lady Montagu.

Posle mira u Karlovcima 1699 Bačka je konačno oslobođena turske vlasti, ali je tada došla pod austrijski jaram. Ova okolnost je ponovo izmenila položaj Jevreja. Prema mapi bečkog „Kriegsarchiv-a“ iz 1716 na mestu današnjeg Novog Sada nalazila su se

dva naselja. Jedno je „Croatendorf“ (Hrvatsko selo) a drugo „Raitzen Staedt“ (Srpski gradić). Na oslobođenoj teritoriji, pa i u ova dva naselja, prvi popis stanovništva izvršen je 1712. Nema tačnih podataka, ali nesumnjivo je da su tom prilikom popisane mnoge jevrejske porodice.

Mrtvačnica na ulazu jevrejskog groblja u Subotici. Jedna od najstarijih jevrejskih zgrada u tom gradu

Prilikom popisa izdato je uputstvo organima vlasti da Jevreje popisuju sa osobitom pažnjom, jer se samo na taj način mogao ubrati tzv. jevrejski porez (Taxa Judeorum). Ovu pristojbu je mađarski zemaljski sabor još 1595 razrezao na Jevreje i ni dvesta godina kasnije, posle mira u Karlovcima, nije ga ukinuo, budući da je predstavljao značajan prihod za državnu blagajnu. Dvadeset i četiri godine kasnije, 1736, u Bačkoj je izvršen ponovni popis stanovništva, o čemu su ostali verodostojni podaci. Po ovoj statistici, u to doba su samo u tri opštine, u Sivcu, Baji i Novom Sadu živeli stalno nastanjeni Jevreji.

U pregledu su međutim iskazana samo imena domaćina. Podaci u vezi sa Jevrejima, prema popisu stanovništva od pre 220 godina su sledeći:

Redni broj	Ime i prezime:	Zanimanje:	Mesto prebivališta:	Potiče iz:
1	Šamuel Nisim	bakalin	Sivac	Beograda
2	Mozes Flesch	pecač rakije	Baja	Mađarske
3	Isak Jakob	trg. gvoždarijom	"	Moravske
4	Abraham Prossnitz	vojni snabdevač	"	"
5	Wolf Hirschl	mesar	"	Mađarske
6	Izsak Lebel	pecač rakije	"	Moravske
7	Abraham Mauer	trg. kožom	"	Mađarske
8	Jakob Gotl	kiridžija	Novi Sad	Poljske
9	Jakov Izrael	trg. gvoždarijom	"	Moravske
10	Jakov Lebel	krojač	"	"
11	Fülöp Marx	posrednik	"	Mađarske
12	Wolf Schneider	krojač	"	Moravske
13	Abraham Lazar	trg. rakijom	"	Mađarske
14	Abraham Polak	kočijaš	"	Poljske
15	Deutsch Izsak	trg. gvoždarijom	"	Nemačke
16	Lebel Schachter	obrezivač	"	Moravske
17	Jakov Deutsch	trg. vinom	"	Nemačke
18	Lebel Schneider	krojač	"	Moravske
19	Mihaly Benedik	trg. gvoždarijom	"	Mađarske
20	Michel Jozsef	trg. mešovitom robom	"	"
21	Mozes Mayer	kiridžija	"	Češke
22	Izsak Mislecz	tig. žitaricama	"	Moravske

Prema tome bilo je u Sivcu jedan, u Baji šest, a u Novom Sadu 15 domaćina.

U to vreme popisi su dosta česti. 1748 javna vlast je popisala vlasnike kuća. Beleška pokazuje sledeće:

Kućni broj	Ime i prezime:	Površina zemljišta u kvadr. hvatima:
57	Mayer Schneider	248
153	Elisabetha Israel	132
163	Wolf Lipman, rabin	79
194	Salamon Wellisch	180
197	Lebel Kohn	117
202	Jakov Flesch	294
227	Abraham (verovatno Lazar)	204
199	Jakov Perl	315
329	Nathan Hirschl	—
332	Jakov Gotl	287
333	Moyzes Polak (sin Abrahama Polak)	92
334	Mozes (Mayer) Marcus	385
339	Wolf Lipman (sin Wolfa Schneider)	224
340	Joseph Kohn	218
343	Johr Deutsen	—
344	Simon Lebel	394
345	Samuel Layko	112

U belešci se nalazi još jedno zemljište pod imenom „Deren Juden Freydhof“ što znači jevrejsko groblje. Do zanimljivih zaključaka dolazimo ako uporedimo novosadski deo podataka iz 1736 sa popisom iz 1748. Imena u ovom poslednjem skoro su istovetna sa podacima od pre deset godina. Kao vlasnik zemljišta pod brojem 227 učestvuje Abraham Jud (Abraham Jevrejtin). U to vreme bile su dve ličnosti s tim imenom i to Abraham Polak (Polak =

Poljak) čiji je sin Moyzes Polak vlasnik zemljišta pod brojem 333. Prema tome vlasnik nekretnine pod kućnim brojem 227 ne može biti niko drugi nego Abraham Lazar, domaćin pod brojem 13 popisa iz 1736. „Istorija svih novosadskih Jevreja”, koja je izdata 1930 prilikom desetogodišnjeg jubileja Hevre, tvrdi da je broj jevrejskih domaćina 1748 u gradu bio mnogo veći, ali pojedinci, budući siromašni, nisu imali kuće ni zemljišta. Prema naređenju gradskog magistrata u prvom kvartu su jevrejske kuće morale da budu prodate i samo u drugom kvartu, i to samo u njegove dve ulice, mogli su Jevreji da kupe nekretnine. Prema drugom naređenju Jevreji su dobili dozvolu naseljavanja samo u slučaju ako su raspolagali stalnim stanom. Nesumnjivo, kada su Austrijanci pretrpeli težak poraz 1740, pri čemu su izgubili i Beograd, mnogo Jevreja je prebeglo u Mađarsku pretežno iz Srbije. Kao što je poznato, austrijska vlast u Beogradu trajala je od 1717 do 1739, i za to vreme su mnoga stroga naređenja pogodila Jevreja koji su tamo živeli. Nisu mogli da kupuju nekretnine, čak im nisu dozvolili ni da sebi sazidaju sinagogu. Vojna uprava u Srbiji povelala je sa sobom i Süss Oppenheimer, ministra finansija virtemberškog vojvode Aleksandra, onog istog čiju su falsifikovanu istoriju hitlerovci snimili za film. Ovaj odvratni propagandistički film naneo je Jevrejstvu za vreme Drugog svetskog rata mnogo jada. Oppenheimer je mnogo učinio za dobrobit beogradskih Jevreja.

Prema raspoloživim podacima, od prebeglih jevrejskih beogradskih domaćina svega se jedan naselio u Novom Sadu i to Aron Hirschl, koji je bio dosta imućan čovek, zbog čega su od njega zahtevali priličnu pristojbu, koju je on i platio. Uostalom, Jevrejima su uopšte nametali visoke poreze, a to pokazuje i pretstavka iz 1743 godine jevrejskog sudije (pretsednika verske opštine) Jozsefa Kohna u kojoj u ime svojih drugova moli županske vlasti — „... da ih osim redovnim porezom ne muče drugim nametima...”

U to vreme u Subotici, odnosno Maria-Teresiopolu još nisu stanovali Jevreji. Grad je tih godina (1747) stekao prava da sam odluči da li da primi u svoj okvir „... Grke, Cincare, Cigane i Jevreje...” Nekoliko godina kasnije mesne vlasti su izričito zabranile naseljavanje Jevreja. U XVIII veku Jevreji su često dolazili u grad, naravno samo na nekoliko sati, i na pijaci kupovali uglavnom pšenicu i sirovo kožu. Prvi koji je dobio dozvolu za privremeno naseljenje u Subotici bio je pakški trgovac Jakob Herschel. Gradski savet je 7 avgusta 1737 sklopio ugovor s Herschalom, koji je na osnovu dobijenog ovlašćenja stekao pravo da od svojih istovernika svaki dan ubire „carinu” od tri krajcare i da im u svom stanu prodaje košer jela i pića. U međuvremenu se nastavljalo naseljavanje Jevreja u drugim gradovima i opštinama Bačke. Prema podacima vanrednog popisa iz 1753 u Somboru je već stanovalo 7 porodica, a u ostalim bačkim mestima bilo je još 63 domaćinstva. Gyula Dudas u svom delu iz 1896 „Monografija bačbodrcške županije” navodi detaljnije podatke o povećanju bačkog

Jevrejstva. Prema ovome, 19 trgovaca je 1759 godine plaćalo sledeće poreze: vlastelinstvu 300 forinti, županiskoj kućnoj blagajni 39 forinti, glavarini 103 forinta i 16 krajcara, vanredni porez 130 forinti, ukupno 573 forinti. Podatke su overili Mozes Samuel novosadski i Mihaly Izsak hajoški (bajski?) rabini. 1774 je u Subotici 7 jevrejskih porodica živelo sa privremenom dozvolom. Njihov broj se 1775 popeo na 12 (57 duša). Premda su samo privremeno smeli da se zadržavaju u gradu, mesne vlasti su im dale autonomiju. Skupili su se u versku opštinu i izabrali pretstojnika odnosno „sudiju”. Prvi subotički jevrejski sudija (pretsednik verske opštine) bio je Jakob Herschel, koga je dve godine kasnije nasledio Lorincz Geiger. Carica Marija Terezija podigla je Suboticu 1779 na stepen „slobodnog kraljevskog grada”. Istovremeno je gradski magistrat dozvolio Jevrejima u Subotici torbarenje. U međuvremenu bačko-topolski jevrejski trgovac Simon Hajduška obratio se molbom carici i dobio dozvolu za stalno naseljenje. Odmah se preselio u Suboticu, kupio kuću i otvorio radnju i vrlo dobro prosperirao. Prema tome, Simona Hajduška treba smatrati prvim subotičkim Jevrejinom. Od njegovih potomaka neki žive u Izraelu, a neki su još i danas u gradu. 1798 je Jozsef Kuhn osnovao u blizini glavnog trga radnju s odelima, a posle toga sve veći i veći broj dobija dozvolu za stalno naseljenje u Subotici. U međuvremenu, po naređenju Marije Terezije, 1779 popisali su bačke Jevreje. Prema originalnim dokumentima broj jevrejskih porodica je sledeći:

- 1) — Gornji srez: Baja 20, Apatin 9, Jankovac 6, Čatalja 1, Vaškut 1, Datutova 1, S. Miletić 1, Conoplja 1, Krnjaja 1, Ridica 1, Bat. Monoštor 1, Baratka 2, Čavolj 1, Sivac 1, Stanišić 1, Almaš 1. Tatahaza 1, Meljuk 1, Paćir 1, Beret 1, Blkić 1, Prigrevica Sveti Ivan 1. Kruševlje 1, Gakovo 1, Bezdán 1, Kolut 1, Santova 1, Bački Monoštor 1, Kupusina 1, Hraština 1.
- 2) — Donji srez: Bač 1, Novo Selo 1, Futog 1, Karavukovo 1, Kulpin 1, Doroslovo 1, Bogojevo 2, Srpski Miletić 1, Plavna 1, Veprovac 2, Nova Palanka 1, Bukin 1, Parabuć 1, Sonta 1, Despot Sv. Ivan 1, Filipovo 1, Bodan 1, Petrovac 1, Kucura 1, Krstur 1, Lalić 1, Pivnice 1, Deronje 1, Obrovac 1.
- 3) — Potiski srez: Kula 1, Vrbas 1, Topola 2, Bajša 2, Paćir 1, Mali Idoš 1, Subotica 1 (ostali još nisu bili stalno nastanjeni). Novi Sad, Sombor i tzv. potiski krunski srez nisu bili navedeni u iskazu. Navedene jevrejske porodice plaćale su ukupno 2215 forinti glavarine. S tim u vezi vrlo je zanimljiv izveštaj sreskih načelnika navedenih srezova. Tadeus Latinović, sreski načelnik potiskog sreza, piše u propratnom pismu da — „...svoje škole nemaju, među sobom govore jevrejski, upotrebljavaju jevrejske molitvenike, ali druge knjige na jevrejskom jeziku nemaju, zemlju ne uzimaju u zakup...” Sreski načelnik Antal Neszmer, u svom pismu od 18 januara 1784 somborskom glavnom županu, piše sledeće: „...u Apatinu jevrejska deca idu u rimokatoličku školu; izuzev brade, nemaju na sebi neka druga verska obeležja...” Mate Budić, sreski načelnik gornjeg sreza, javlja u svom izveštaju: — „...Jevreji u celoj okolini govore nemački. U Baji u rimokatoličkoj školi tri jevrejska deteta uče s uspehom, zemlju ima svega jedan gakovski Jevrejin koji zbog toga plaća specijalni porez”.

Posle smrti Marije Terezije na presto je došao car Josif II, koji je s više uredaba regulisao položaj Jevreja, njihovu mogućnost zapošljavanja, visinu glavarine, a 1787 je primorao Jevreje da prime nemačka prezimena. Ovo naravno nije išlo glatko. U smislu uredbe u spiskovima bila su naredana prezimena koja su mogli izabrati i, razume se, istoriska prezimena bila su zabranjena. Za nova prezimena moralo se plaćati. Najskuplja su bila ona koja su potsećala na plemenite metale ili dragi kamen (Diamant, Edelstein, Goldner, Silbermann itd.). Među jevtinija imena dolazila su ona koja su označavala zanimanje ili boju (Grün, Blau, Schächter itd.). U nekim delovima države vlasti su vršile zloupotrebu i za imena koja lepo zvuče tražile vanredno visoke svote. U Subotici je dvadesetak porodica dobilo nova prezimena. U to vreme na teritoriji Bačke držano je u evidenciji blizu 300 porodica.

Približavalo se novo stoleće a subotička verska opština još nije imala svoju sinagogu. Uprava je 1788 odlučila da sazida hram. Međutim mesne vlasti su odbile pretседnika opštine, koji se onda obratio Kraljevskom namesničkom veću. Ovaj najveći javno-pravni forum je 1789 uputio grad da ne ometa zidanje sinagoge. No sad su se pojavile druge brige: nije bilo novca. Subotički Jevreji živeli su uglavnom u siromaštvu. Sinagoga je završena tek početkom XIX veka u Šumskoj (današnjoj Jugovićevoj) ulici.

Skupština od 1807 odlučila je da su jevrejski omladinci dužni da služe vojsku, a istovremeno je glavarina povišena za 50% a zatim za 100%. Ove drakonske mere naišle su, naravno, na živ protest među Jevrejima, međutim protiv njih se nije moglo ništa uraditi.

Početkom XIX veka u Subotici je stanovalo 67, 1820 g. 375, 1843 g. 623 a 1849 g. 649 Jevreja. 29-ti zakonski članak iz 1840 već im je obezbeđivao neka prava, što je imalo za posledicu ekonomski prosperitet, a kada je peštanska verska opština 1846 zbog raznih pravnih povreda predala pretstavku mađarskoj skupštini i pozvala provincijsko Jevrejstvo da joj se priključi, subotički suvernici su izjavili da „...sa drugim narodima žive u miru i razumevanju i nemaju žalbi...”

Za vreme mađarskog oslobodilačkog rata 1848/49 25 mladića iz subotičke opštine je obuklo uniforme i borilo se protiv Austrijanaca. Zbog ovog su subotički Jevreji bili kažnjeni. Mađarske snage su kraj Arada kapitulirale i državu je posela austrijska vojska. I Subotica je dobila posadu. General Gyula Haynau, koji je poznat pod imenom „Breščijske hijene”, krajem 1849 optužio je subotičke Jevreje zbog nelojalnosti, jer su „buntovnicima” dali 25 vojnika. Zbog toga je na subotičke Jevreje udario namet za ne manje nego 25.000 pari vojničkih cokula. Ovaj nečuveni iznos, odnosno njegovu protivrednost: 75.000 forinti nisu bili sposobni da pribave i zato su odlučili da od cara Franje Josifa mole da se taj namet ukine ili smanji. Delegaciju subotičkih Jevreja vodio je u Beč Leb Hirschmann, učeni rabin. Međutim, Franja Josif, koji

je tada imao svega 20 godina i bez svojih savetnika nije izustio ni reći, nije primio „buntovne“ subotičke Jevreje. Uz posredovanje rukovodilaca bečkih Jevreja, dvorski maršal Montenuovo, najbolji prijatelj Haynau-a, dao je preporuku za generala. Hirschmannova delegacija oputovala je u Budim gde ju je general primio, saslušao žalbu i premilostivo za 6000 forinti smanjio namet. Preostalih 69.000 forinti su za tri godine otplatili u ratama. Ovaj slučaj je opet ekonomski unazadio opštinu i neke porodice potpuno upropastio.

Mađarski Jevreji su se 1867 emancipovali. U Bačkoj su se opštine stvarale jedna za drugom. 1891 tu je već živelo 19.115 Jevreja, a subotičko brojno stanje popelo se na 1316 duša. Neposredno pred kraj veka u gradu je delovalo više dobrotvornih ustanova, među kojima Hevra Kadiša osnovana još u XVIII veku. 1895 je osnovano Žensko udruženje, a kasnije Patronaža koja je kao svoj zadatak istakla pomaganje siročadi. Prvi rabin opštine je Leb Hirschmann, koji je decenijama obavljao svešteničke dužnosti. Za njim je došao Mozeš Mor Kutna, sin glavnog rabina iz Tate, Josefa Kutna. Bio je takođe dugo godina na čelu opštine, a zbog dubčke starosti ga je 1902 zamenio dr Bernart Singer, jedan od najistaknutijih sveštenika, koji je zbog svojih plemenitih duhovnih svojstava kao i zbog svog puritanstva uživao veliku popularnost u krugovima subotičkih Jevreja. 1894 su ga postavili za rabina u Budimpešti, a zatim je 8 godina u Tapolci vršio svešteničku dužnost. Pored toga bio je i stalni saradnik čitavog niza novina. Umro je za vreme Prvog svetskog rata (1916) u 48 godini života. Verska opština je dve godine docnije izabrala dr Josifa Geršona za glavnog rabina. Poslednji sveštenik subotičkih Jevreja je preživeo Drugi svetski rat i otišao s alijom u Izrael. Od dva sina jednog su mu Mađari pogubili u Subotici, a drugi je nestao na prinudnom radu.

Na kraju stoleća se sinagoga u Šumskoj ulici pokazala malom. Zbog toga je sa ogromnim izdacima 1901 podignuta (u mađarskom stilu sa lalama) nov hram, koji je mogao da primi 3000 vernika. Ovu u svojoj vrsti bez takmaca, jednu od najlepših sinagoga Evrope, projektovao je arhitekt Jakob Deže. Posvetili su je u drugoj godini XX veka za vreme predsedništva Ignaca Kunetza. 55 godina već stoji ovaj hram, koji su fašističke horde oštetile za vreme okupacije. Skupocene orgulje su skinute i opljačkane. Sinagogu je posle rata rukovodstvo osakaćene verske opštine dovelo u red i posvetilo. Mnogo slavni kantora je pevalo u tom hramu: čuveni Josif Bassar je iz Beča došao u Suboticu, nadkantor Lipot Edelstein, koji je posle Bassera došao na to mesto, ni u čemu nije zaostajao za svojim čuvenim prethodnikom. Edelstein sada živi u Sjedinjenim Državama. Ime mu spominju među najvećim sinagogalnim pevačima.

Opština je imala više omiljenih značajnih predsednika. Jakob Herschel, Lőrincz Geiger, Mor Halbrohr, dr Izidor Milko, Ignac Kunetz, dr Adolf Klein, dr Elemer Kalmar. Prvi rukovodilac okrnjene verske opštine posle Drugog svetskog rata bio je Rezső Erdős. Posle

njega za predsjednika je izabran dr Istvan Braun, a zatim dr Zoltan Lorant koji već blizu deset godina vrši ovu dužnost. Najpopularniji od svih predsjednika bili su Lőrincz Geiger, Mór Halbrohr i dr Adolf Klein. Ovaj posljednji je skoro tri decenije stajao na čelu opštine. Ovu počast je dobio zahvaljujući podršci takozvanih „perjara“, tj. siromašnih. Kada je u odnosu prema dr Elemeru Kalmaru, koga je podigla grupa takozvanih „ispeglanih pantalona“, ostao u manjini, nastalo je pravo zaprepasćenje među Jevrejima u gradu. Ondašnji nadžupan Subotice, kada su mu saopštili ovu vest, uzviknuo je: — „... a šta će sada biti u verskoj opštini? ...“ No poslovi su tekli dalje, dr Elemer Kalmar je umešno rukovodio subotičkom opštinom a Adolf Klein, popularni „Domi“, uskoro je zatim umro.

Subotički Jevreji su posvećivali veliku pažnju vaspitanju omladine. U jevrejskoj školi već pre Prvog svetskog rata učilo je više stotina dece i prilikom sastavljanja gradiva uzeta su u obzir iskustva drugih jevrejskih osnovnih škola Bačke. Prva ozbiljnija narodna škola osnovana je u Baji 1812. Na njenom čelu stajao je rabin Sverin Göcz Kohn. Car Josif II je još 1783 izdao naređenje da one jevrejske škole u kojima se predaje samo na jevrejskom ne mogu da postoje. Primorao je Jevreje na izdržavanje javnih osnovnih škola. Proglasio je da Jevrejin bez školskog svedočanstva ne može da otvori radnju, ne može da dobije obrtnu dozvolu, ne može da se ženi. Zbog toga su škole sa čisto jevrejskim obeležjem, „heder“ i „ješiva“, izgubile od značaja. Druga redovna jevrejska škola osnovana je u Novom Sadu, a za njenog upravnika je naime novan Abraham Königstädtler. Nju su sledile vrbaska, somborska, palanačka, topolska i subotička škola. Osobito poznata bila je vrbaska jevrejska osnovna škola koja je otvorena 1838. Prvi upravnik bio joj je Joahim Blum, učitelj, poreklom iz Bonjhada. Subotička jevrejska škola osnovana je tek kasnije. Predmeti su joj bili nemački i jevrejski jezik, matematika, lepo pisanje i zemljopis. Mađarski jezik se svakog dana predavao dva časa. Početkom XX veka otvorena je kulska, zatim palanačka, begejska, odžanska, molska, apatinska, staro-moravička, bezdanska i bačko-monoštorska jevrejska osnovna škola. Pred izbijanje Drugog svetskog rata u Bačkoj je radilo 58 jevrejskih osnovnih škola. U najvećem broju od njih primali su i decu drugih veroispovesti.

U Subotici je pred početak rata živelo 6000 Jevreja. Od njih 1200 ortodoksnih i 4800 neologa. Glavni rabin ortodoksa bio je Mojsije Deutsch koji je poticao iz čuvene svešteničke porodice i spadao u odlične poznavaoce Talmuda. U tom periodu su delovale razne dobrovoljne ustanove. Zaslugom jednog oduševljenog subotičkog Jevrejina, Lajoša Polaka, trgovca vinom naveliko, osnovana je Jevrejska bolnica koja je odigrala važnu ulogu u životu subotičkih Jevreja, a nalazila se pod upravom najboljih subotičkih lekara.

I cionističke ideje su naišle na prilično povoljno tle. Već sa pojavom Teodora Hercla imale su svoje pristalice u Subotici, koji su kasnije osnovali cionističku organizaciju. Ovaj pravac je dobio još više poleta posle osnivanja jevrejske sportske organizacije „Hakoah“ koja je imala ne samo rvačku, fudbalsku i žensku rukometašku nego i diletantsku sekciju. Prikazano je više pozorišnih komada s jevrejskom tematikom, tako napr. čuveni „Golem“, ratna drama Lajosa Biroa „Leon Lyon“ i dr. Druga jevrejska omladinska organizacija u Subotici „Reuth“ više je radila na književnom polju. Akcije KKL-kasica i šekela tekle su među subotičkim Jevrejstvom uvek uspešno i sa značajnim rezultatima.

Kada je na katolički Uskrs 1941 mađarska fašistička vojska

„Hakinor“ jevrejski hor u Subotici 1948 godine

okupirala Suboticu, hortijevci su prišli uklanjanju Jevreja iz javnog i trgovačkog života grada. Rukovodioce verske opštine i njihove mnogobrojne članove su internirali ili zatvorili. Vojni sud je pogubio znatan broj Jevreja, među njima i dr Adolfa Singera. Lolu Vol, Nikolu Geršona i druge. Godinu dana kasnije Jevreje muškarce pozvali su na prinudni rad i, kao posledica toga, mnogi su izgubili živote u Ukrajini i u velikim logorima smrti. Preduzeća i radnje u jevrejskoj svojini su konfiskovali, a 1944 u blizini železničke stanice podigli su geto, i preostale članove verske opštine, starce, žene i decu odveli u Bačalmaš a zatim u Aušvic i druge logore smrti. Blizu 4800 subotičkih Jevreja izgubilo je živote za vreme Drugog svetskog rata.

Po Oslobođenju se u grad vratilo približno 1200 Jevreja. Iz raznih logora mnogi su se oselili u Ameriku, Australiju i druge krajeve sveta, gde su stvorili nove egzistencije.

Oktobra 1944 jugoslovenske jedinice oslobodile su Suboticu. Uskoro posle toga obnovljena je osakaćena opština. Dve godine kasnije osnovano je jevrejsko kulturno društvo koje je okupilo oko sebe povratnike i vršilo korisnu prosvetnu i kulturnu ulogu. Grupa onih koji su ostali u životu shvatila je ulogu koja je čekala na Jevreje Nove Jugoslavije. 1947 osnovan je, tada jedini jevrejski hor u državi, „Hakinor“, čije su rukovodstvo preuzeli Lipot Edelstein i dr Ernö Diamant. Hor od pedeset članova dao je brojne koncerte u Subotici, Somboru, Novom Sadu, Zagrebu i drugim gradovima. Prestao je sa radom tek kada se prva alija uputila u posle dve hiljade godina vaskrsli Izrael. Preko 700 osoba se oselilo iz Subotice. Međutim, pre toga je podignut na groblju monumentalni spomenik za 5000 subotičkih mučenika koji, 6 m visok, predstavlja smotuljak Tore. Projektovao ga je inž. Lajčo Deutsch. Veliki deo Subotičana koji su se preselili u Izrael naselili su se u Jerusalimu, Tel Avivu, Ludu, Haifi i drugim gradovima, ili u kooperativama i kibucima. Nisu zaboravili svoju matičnu opštinu i sa poznanicima i rodacima koji su tu ostali i dalje održavaju vezu.

Kao posledica ratnih istrebljenja, a posle i alija, nekadašnja velika opština spala je na svega 450 duša. Malobrojno subotičko Jevrejstvo, verno svojim tradicijama, nastoji da i dalje ide onom linijom koja 180 godina karakteriše njegovu opštinu. Gaji jevrejsku kulturu, pomaže one koje treba pomoći, a pridaje važnost i verskom životu. Uz velike žrtve i uz materijalnu pomoć Saveza jevrejskih opština izdržava menzu u kojoj se hrani više od dvadeset siromašnih žena i muškaraca. Kulturna sekcija koristi se svakom prilikom da zanimljivim priredbama širi ideju jedinstva u zajednici. Hevra-sekcija se primernom savesnošću brine o groblju čije je potpuno zagrađivanje završeno prošle godine.

Jevreji Subotice uzimaju živog učešća u izgradnji Nove Jugoslavije i u razvoju privrednog života. Mnogi od njih zauzimaju visoke položaje u raznim ustanovama, industriskim i trgovačkim preduzećima. Užasni vihor fašizma iz osnova je uzdrmao već patiniranu subotičku Jevrejsku opštinu koja je pre rata bila rukovodeća organizacija bačkog Jevrejstva. Usled strašnih udara spala je na broj kao u prvim decenijama po svom osnivanju, ali u svojim osećanjima i u svom poletu ostala je na visini.